

4. *Прыгодзіч М.* “Для простых людей языка руского: Сымон Будны і яго “Катэхізіс” // Роднае слова. – 1994. – № 3.
5. *Прыгодзіч М.* “Зь убогое свое маётасто народоу моему услугую... : Васіль Цяпінскі і яго “Евангелле” // Роднае слова. – 1995. – № 10.
6. *Прыгодзіч М.Р.* Беларускае мовазнаўства. – Мінск, 2006.
7. Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988.
8. *Яскевіч А.А.* Старабеларускія граматыкі: Да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці. – Мінск, 1996.

А.А. Станкевіч

Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускіх народных гаворках

Міжмоўныя кантакты, якія адлюстроўваюць разнастайныя зносіны паміж народамі, з’яўляюцца адной з істотных крыніц папаўнення слоўнікавага саставу любой мовы. Працэс узаемадзеяння моў, які распаўсюджваецца на розныя ўзроўні моўнай сістэмы, найбольш эфектыўны ў галіне лексікі. Лексічная сістэма – самая пранікальная для запазычанняў, а яе асноўны элемент – слова – найбольш здольны да міжмоўных міграцый, перамяшчэнняў, што абумоўлена рэфэрэнтнай функцыяй слова як асноўнай намінацыйнай моўнай адзінкі [1, с. 8].

Асноўнай “рухаючай” прычынай міжмоўных кантактаў з’яўляецца, як вядома, патрэба грамадства ў пэўных прадметах і паняццях. Галоўнай экстралінгвістычнай прычынай запазычвання ў лінгвістычнай літаратуры называецца патрэба ў намінацыі, якая рэалізуецца ў працэсе цесных сацыяльна-палітычных, эканамічных і культурна-гістарычных сувязей паміж народамі [2, с. 192]. Тыповай формай такога запазычвання з’яўляецца засваенне наймення разам з рэаліяй або паняццем, якія яно называе: напрыклад, *дрыль* ‘інструмент для пракручвання дзірак’, *клямар* ‘ціскі’, *стальзак* ‘нажоўка’, *фура* ‘вялікі воз, прызначаны для перавозкі грузаў’. Але нярэдка запазычваюцца словы, калі ў мове ўжо ёсць адпаведныя назвы. Прычынай такога запазычвання з’яўляецца імкненне пазбегнуць палісеміі ўласнага слова, спрасціць яго сэнсавую структуру, удакладніць або дэтэлізаваць адпаведнае паняцце [3, с. 23-26; 4, с. 59]: *кары* ‘вялікія драўляныя сані для перавозкі доўгага бярэвення’, *струдлі* ‘пячэнне на мёдзе’, *вухналь* ‘падкоўны гвозд’ і інш.

Да моўных прычын запазычвання адносяць таксама тэндэнцыю да адпаведнасці выражэння асобнага паняцця асобным словам, адначленным найменнем [3, с. 26-30]. Так дзейнічае тэндэнцыя да лаканічнасці і моўнай эканоміі, калі запазычанне адносіцца да безэквівалентнай лексікі, – у мове-рэцэптары адсутнічае аднаслоўная назва рэаліі і яе значэнне перадаецца апісальна: *скірда* ‘спецыяльная ўкладка сена, саломы’, *тарпа* ‘запоўнены чым-

небудзь застаронак у гумне’, *кныбель* ‘завостраны калочак для вязання снапоў’. Прычынай запазычвання можа быць таксама імкненне да сінаніміі, разнастайнасці выражэння: *гасла* ‘паведамленне’, *доба* ‘суткі’, *дакляраваць* ‘абяцаць’, *фундаваць* ‘частаваць’, папаўненне экспрэсіўнага лексічнага фонду народнай мовы: *абэржа* ‘вялізны будынак’, *бамбіза* ‘гультай’, *вяпла* ‘дурань’, *гавэнды* ‘пустыя размовы’ і інш.

У сучасным мовазнаўстве найбольш грунтоўна даследаваліся запазычанні ў помніках старабеларускай пісьменнасці паводле крыніц іх запазычвання, часу, шляхоў і спосабаў пранікнення, тэматычнай разнастайнасці, асаблівасцей функцыянавання (у працах А.М. Булькі, А.І. Жураўскага, А.А. Вяржбоўскага, У.М. Свяжынскага, В.М. Галай, І.І. Чартко, Р.Й. Дайлідэнаса). У беларускім мовазнаўстве аналізаваліся таксама запазычанні ў сучаснай мове з класічных (А.А. Станкевіч), асобных заходнееўрапейскіх (І.М. Акулаў, Т.А. Мальцава), балтыйскіх (А.А. Вяржбоўскі, А.І. Грынавецкене, К.І. Чабярук), славянскіх (В.Л. Вярэніч, Г.У. Арашонкава, Г.В. Пальцаў) моў. Пры гэтым таксама звярталася ўвага на крыніцы і шляхі запазычвання іншамоўнай лексікі, яе тэматычную характарыстыку і сферу ўжывання, формы і спосабы адаптацыі. Праблема міжмоўных кантактаў і лексічнага ўзаемадзеяння закраналася ў працах, прысвечаных вывучэнню астраўных гаворак Беларусі і яе пагранічча (Т.М. Суднік, В.М. Чэжман) і інш.

Асаблівую цікавасць для вывучэння лексічнага запазычвання маюць беларускія гаворкі, спецыфічныя ўмовы фарміравання і развіцця якіх звязаны з рознымі формамі міжмоўнага ўзаемадзеяння. У лексічнай сістэме народна-дыялектнай мовы ўжываюцца розныя па паходжанні запазычанні. У складзе прааналізаваных намі у рабоце звыш 3000 іншамоўных лексічных адзінак самай вялікай па колькасці групай з’яўляюцца паланізмы (36 %): напрыклад, *вандзэлак* ‘клунак’, *пляцак* ‘рукзак’, *ошуст* ‘ашуканец’ і інш., што абумоўлена працяглымі беларуска-польскімі моўнымі кантактамі. Прыблізна аднолькавую ўдзельную вагу ў беларускіх гаворках маюць запазычанні з германскіх (18 %): *дрыль* ‘інструмент для пракручвання дзірак’, *клямар* ‘скаба’, *легар* ‘падваліны’ і балтыйскіх моў (16,45 %): *аруд* ‘засек’, *буч* ‘рыбалоўная снасць’, *барта* ‘цясларская сякера’. Даволі значную групу складаюць лацінізмы (13,75 %): *амбіт* ‘ганарлівец’, *куфа* ‘бочка ў 40 вёдзер’, *цюніка* ‘жаночае верхняе адзенне’, якім у колькасных адносінах уступаюць словы грэчаскага паходжання (4,65 %): *дэка* ‘вага ў 10 грам’, *цымбал* ‘высокі чалавек’, *тэка* ‘футляр’, галіцызмы (2,98 %): *анталяжы* ‘карункі’, *валіза* ‘чамадан’, цюркізмы (2,73 %): *арчак* ‘прыпрэжаны конь’, *кілім* ‘саматканы дыван’, італьянізмы (1,5 %): *баляскі* ‘частакол’, *сана* ‘матыка’. Нешматлікімі з’яўляюцца запазычанні з іншых моў (2,46 %): гебраізмы *кагал* ‘шумнае зборышча’, *хала* ‘здобны пірог’, запазычанні з венгерскай мовы: *бунда* ‘доўгая сукенка’, *коч* ‘экіпаж’, арабскай: *бархан* ‘мультай’, *імбрычак* ‘чайнік’, персідскай: *пасталы* ‘лапці’ і інш.

Лексіка іншамоўнага паходжання засвойвалася ў беларускія народныя гаворкі ў розны час і рознымі шляхамі. Амаль трэць (29,7 %) прааналізаваных лексем была ў свой час занатавана ў помніках старабеларускай пісьменнасці, што дае падставу аднесці іх да даўніх запазычанняў. Найбольш актыўна яны запазычваліся ў старабеларускую мову ў XV – XVI стст. Для большасці (70,3 %) запазычанняў характэрны больш позні час засваення ў беларускія гаворкі, пачынаючы з канца XIX – пачатка XX ст.

Даволі значная колькасць лексікі іншамоўнага паходжання (53,8 %) засвойвалася ў беларускія гаворкі непасрэдна з мовы-крыніцы. Гэта былі словы пераважна польскага і балтыйскага паходжання, а таксама асобныя германізмы, цюркізмы, гебраізмы. Некалькі менш палавіны ўсіх запазычанняў (46,2 %) мелі апасродкаваны шлях засваення. У ліку іх лексем, запазычаныя з класічных, германскіх, раманскіх, цюркскіх, усходніх і іншых моў.

Асноўным паказчыкам замацавання запазычанняў у дыялектнай лексічнай сістэме з’яўляецца іх фармальна і семантычная адаптацыя. Засваенне іншамоўнай лексікі звычайна адбываецца шляхам яе прыстасавання да фаналагічнай сістэмы, асіміляцыі асноўным граматычным катэгорыям, развіцця словаўтваральнага патэнцыялу, лексіка-семантычнай эвалюцыі ў мове-рэцэптары [3, с. 35]. Працэс адаптацыі запазычанняў у народна-дыялектнай мове носіць спецыфічны характар. Ён значна адрозніваецца ад засваення іншамоўнай лексікі літаратурнай мовай больш поўнай асіміляцыяй, імкненнем максімальна наблізіцца да фанетыка-граматычнай і лексіка-семантычнай сістэм пэўнай гаворкі, у выніку чаго назіраецца пастаяннае вар’іраванне іх знешняй формы і значэння.

Фанетычная адаптацыя дыялектных запазычанняў адбываецца па шляху іх максімальнага прыстасавання да фанетыка-фаналагічнай сістэмы народнай мовы шляхам замены неўласцівых ёй гукаў і спалучэнняў. Паколькі фанетычныя змены дыялектных запазычанняў адлюстроўваюць іх прыстасаванне да гукавой сістэмы пэўнай гаворкі, то нярэдка адна і тая ж лексема ў розных рэгіёнах адаптуецца па-рознаму.

Так, фанетычная адаптацыя запазычанняў адлюстроўвае наступныя асаблівасці вакалізму беларускіх гаворак: розныя тыпы дысімілятыўнага і несімілятыўнага акання і якання (*барэт, вінагрэт, дафактовы, дзяньковаць, кіпіраць, лямант*); оканне (*болонда, вонтроба, коцюба*); замену пачатковага галоснага [і] галосным [а]: *ампіратар, андык, анцірэс*, адпадзенне ў абсалютным пачатку слова галоснага [а]: *вантура, кіян, куляры*, [е]: *вангеля*; развіццё прыстаўных галосных у пачатку слова перад зычнымі [а]: *абізмен, аканон*, у асобных выпадках [о]: *окулёры*, [і]: *ізмэнчыць*, [у]: *ушула*; устаўнога галоснага пры збегу зычных на канцы або ў сярэдзіне слова [а]: *канаверт, міністар, мэтар*, [э]: *цэнтэр*.

У сістэме кансанантызму пры фанетычнай адаптацыі запазычанняў у першую чаргу неабходна адзначыць разнастайныя камбінаторныя змены зычных: рэгрэсіўная кантактная і дыстантная асіміліцыя па глухасці: *апцэнгі, блюска, святка*; звонкасці: *бланка, блomba, граты, агзамін*; мяккасці: *асьнід, бэньсь, ськірта*; цвёрдасці: *балка, булба, валка*; прагрэсіўная кантактная асіміляцыя па глухасці: *бонць, фаланка*; звонкасці: *гонда, швайга*; цвёрдасці: *блuzніць, клытша*; мяккасці: *пальць*; рэгрэсіўная кантактная і дыстантная дысіміляцыя: *анбар, бонба, клушч; левізор, каклета*; прагрэсіўная кантактная і дыстантная дысіміляцыя: *комлата, гармоль*.

У працэсе гукавых змен запазычанняў адбываецца азванчэнне зычных у пачатку слова перад галоснай: *баркан, гермаш*, у сярэдзіне слова: *банды, гірза, капіжон* і на канцы: *закрэнд, пожаг, рагойж*; аглушэнне ў канцы слова: *арут, длух, лоўш*; кантактная і дыстантная метатэза гукаў: *анрамант, бруштын, акоман, ферчал*; узнікненне ўстаўных зычных: в: *алівэс, гладзіволусы, радзіва*, ј: *кліймат, пляйстар*; н: *заўзэнтны, штанкет*, л: *марцыпляны*, г: *кроглік*, д: *ядловец*, с: *элекстрыка*; узнікненне прыстаўных (пратэтычных) зычных ў пачатку слова: в: *вангель, ветаж*, г: *гайцец, гандарак*, ј: *ейроплан, еёдром*. Пры фанетычнай адаптацыі запазычанняў у беларускіх гаворках даволі часта перадаецца дзеканне: *дзекада, дзепутат, дзіктандо* і цеканне: *вецінар, інсцітут, квацера*. Разнастайнай з'яўляецца адаптацыя зычнага ф: праз спалучэнні хв: *ахвіцэр, панахвіда*; кв: *аквяркі, квасоля*; зычныя п: *арпа, вапля*, х: *анахіма, кахля*, ў: *аграўка*, к: *какля*, б: *басоль*.

Марфалагічная адаптацыя выражаецца ў падпарадкаванні запазычанняў граматычнай сістэме народна-дыялектнай мовы, у працэсе якога вызначаецца граматычная характарыстыка слова, устанаўліваецца яго прыналежнасць да пэўнай часціны мовы, адбываецца ўключэнне слова ў сістэму асноўных марфалагічных форм і катэгорый гэтага граматычнага класа, акрэсліваецца яго марфемная будова [3, с. 37]. Як паказвае статыстычны падлік, выключная большасць дыялектных запазычанняў (79,2 %) адносяцца да назоўнікаў, у складзе дзеясловаў – 11,4 %, прыметнікаў – 5,5 %. Нязначнай колькасцю запазычанняў прадстаўлены граматычныя класы прыслоўя (2,8 %) і лічэбніка (0,74 %). Перавага субстантыўных назваў у складзе запазычанняў тлумачыцца тым, што мова найчасцей запазычвае назвы новых прадметаў, з'яў, паняццяў. Назоўнікі, якія пры запазычванні набылі аснову на цвёрды зычны з нулявой флексіяй у назоўным склоне адзіночнага ліку, адносяцца да мужчынскага роду (*аруд, бжух, прымен*), з флексіяй -а, -ја да жаночага (*аграўка, кайстра, кухвайка*, – з асновай на цвёрды зычны; *аргіня, басэтля, бодня* – на мяккі зычны) і мужчынскага па значэнні роду (*арганіста, гайдамака, інваліда*). Некаторыя запазычання з флексіяй -а належаць да назоўнікаў агульнага роду: *бестыя, валацэнга, клытша* і інш. Словы з нулявым канчаткам на мяккі зычны ў назоўным склоне адзіночнага ліку набылі ў асноўным катэгорыю мужчынскага:

абуваталь, гэбаль, мэндаль, зрэдку жаночага роду: *кадрель, пель, підаль*. Некаторыя лексемы на -о, -а, -е маюць значэнне ніякага роду: *абцадло, блоцко, валане*.

Многія запазычанні захавалі пачатковую форму этымона і яго катэгорыю роду. Гэта назоўнікі жаночага роду на -а, -ја: *акавітка, брыка, алягорыя*, мужчынскага роду на цвёрды зычны: *абрэч, агзамін, ахвіцэр* і інш. Марфалагічнаму апрошчванню падвергліся назоўнікі, пераважна класічнага паходжання, запазычаныя ў зыходнай форме этымона разам з флексіяй, якая стала ўспрымацца як канцавыя элементы асновы: *аргуш, градус, вуксус, тыфус*.

Цікавай з’явай, характэрнай для гутарковай мовы, з’яўляецца марфалагічная “лацінізацыя” асобных слоў, якая надае ім выразнае экспрэсіўнае адценне. Многія з іх узнікалі як жартаўлівыя формы ў мове бурсакаў, якія вывучалі і ведалі латынь. Гэта формы на -ус: *абдзяргітус* ‘абдзірала’ (ЗНС); *расхедус* ‘расход’, ‘развод’ (НЛ), *хантус* ‘хапуга’ (НС); -(ц)ыя: *мацыя* ‘задавака’ (НЛ); *стыдоцыя* ‘вялікі сорам’ (ЗНС), *цудэрыя* ‘выпадак, гісторыя’ (Касп.).

Вышэйшай ступенню адаптацыі іншамоўнай лексікі з’яўляецца яе семантычнае засваенне. Семантычнае засваенне, асабліва семантычнае пераўтварэнне, з’яўляецца паступовым працэсам, які можа адбываецца на працягу доўгага часу і мае некалькі этапаў. Першы з іх характэрны для іншамоўных слоў у момант іх запазычвання ў лексічную сістэму мовы-рэцэптара і выражаецца ў вызначэнні прадметна-паняццёвай суаднесенасці, чоткай дыферэнцыяцыі семантычнага аб’ёму, акрэсліванні семасіялагічных межаў. Пры гэтым назіраецца як захаванне этымалагічнага значэння ў новым лексіка-семантычным асяроддзі, так і змена семантыкі этымона ў выніку яе пашырэння, звужэння або вобразнага перасэнсавання.

На другім этапе семантычнага засваення запазычанняў у працэсе функцыянавання і ўзаемадзеяння з уласнай лексікай адбываецца іх далейшая семантыка-стылістычная дыферэнцыяцыя і эвалюцыя, якія прыводзяць да архаізацыі або ўзнаўлення значэння, пашырэння або звужэння семантычнага дыяпазону слова, яго пераноснага словаўжывання. Як сведчыць фактычны матэрыял, асноўнымі тыпамі семантычнай дэрывацыі дыялектных запазычанняў з’яўляюцца метафарычны і метанімічны перанос, пашырэнне і звужэнне значэння, апелятывацыя семантыкі, паралельнае развіццё вытворных значэнняў у выніку дэталізацыі розных прымет называемага словам паняцця. Змены значэнняў у гаворках суправаджаюцца, як правіла, утварэннем полісемантычнай лексічнай адзінкі з камбінаванай сэнсавай структурай, у якой спалучаюцца розныя тыпы семантычнай дэрывацыі.

Самым актыўным тыпам семантычнай дэрывацыі дыялектных запазычанняў з’яўляецца іх пераноснае словаўжыванне, найбольш пашыранымі відамі якога выступаюць метафарычны і метанімічны пераносы. Утварэнне намінацыйнай метафары, якое адбываецца ў межах канкрэтна-прадметнай лексікі, засноўваецца, як правіла, на падабенстве знешніх прымет прадметаў і

выконвае класіфікуючую або ідэнтыфікуючую функцыю ў мове. Асновай для семантычнай карэляцыі прамога і вытворнага значэнняў лексемы могуць быць форма прадметаў: *талерка* ‘талерка’, ‘металічны кружок над вісячай лямпай’ (Сцяшк.); *брыжы* ‘вузкая палоска тканіны, сабраная ў зборкі’ (СПЗБ), ‘свіны кішэчны тлушч, здор’, ‘рабізна на вадзе’ (ЛП); падабенства размяшчэння прадметаў або іх частак у прасторы: *пастумант*, *пастумэнт* ‘каркас плуга, калаўрота’, ‘аснова печы’, ‘пастамент’ (СПЗБ); падабенства аб’ёмна-прасторавай характарыстыкі прадметаў: *лэх(а)* ‘склеп’ (Сцяшк.), ‘пограб’ (ТС), ‘нара’, ‘падземны ход’, ‘падземная прабоіна’ (СПЗБ).

Вобразная метафара, асноўная функцыя якой – характарыстыка прадмета, надае запазычаннем выразнае экспрэсіўнае адценне. Яна ствараецца ў працэсе пераносу прадметнага значэння на абазначэнне пэўнай уласцівасці, прыметы іншага прадмета. Пры гэтым, як правіла, актуалізуецца пэўная прымета прадмета, пакладзеная ў аснову семантычнай карэляцыі прамога і пераноснага значэнняў: напрыклад, ‘вялікі, круглы’ > ‘тоўсты, поўны’ > (‘непаваротлівы’): *барыла* ‘невялікая двухдонная бочачка з дзіркай збоку для напіткаў, вады’, ‘тоўсты, непаваротлівы чалавек’ (ДСБ, ТС); *буталь* ‘вялікая бутэлька’, ‘таўстун’ (СГЦР); *гармата* ‘гармата’, ‘тоўстая, непаваротлівая жанчына’ (Бяльк.); ‘малы’ > ‘невысокі’: *гаплюк* ‘кручок у адзенні’, ‘малы чалавек’ (Бяльк., НЛС); *кіндзюк* ‘страўнік у жывёлы’, ‘нізкарослы чалавек’ (СПЗБ); *шпунт* ‘драўляны корак’ (Касп.), ‘чалавек невысокага росту’ (МММГ-74); ‘прасторны, свабодны’ > ‘расхрыстаны, нехайны’: *опанча* ‘шырокая вопратка’, ‘нехайна апрануты чалавек’ (ДСБ); *кялойша* ‘калоша’, ‘нехайны чалавек’ (СПЗБ).

Даволі тыповым для дыялектных запазычанняў з’яўляецца перанос назвы канкрэтнага прадмета на частку цела чалавека, у выніку якога ўтвараецца саматычная лексіка з выразнымі адзнакамі экспрэсіі: *баляса* ‘точаны слупок у поручнях’ (Нас.), ‘перакладзіна ў драбінах, у парэнчы, станку’, ‘доўгія зубы’ (ТС); *грынджалы* ‘вялікія сані для перавозкі доўгага бярэвення’ (БДС), ‘сані без розвальняў’, ‘ногі’ (ДСЛ); *капшук* ‘мяшчак на грошы’, ‘жывот’ (СГЦР); *мажджэр(а)* ‘металічная ступка’, ‘галава’ (СПЗБ); *яндоўка* ‘маслабойка’, ‘гаршчок з адной ручкай’, ‘нос’ (Касп.).

Даволі значная група запазычанняў метафарызуецца на аснове пераносу назвы прадмета на чалавека паводле пэўнай унутранай уласцівасці. Пры гэтым таксама актулізуюцца розныя прыметы прадметаў, якія, аднак, атрымліваюць вобразнае пераасэнсаванне і пераносяцца на характарыстыку разумовых здольнасцей чалавека: *пуц* ‘цясларская сякера’, ‘сякера-калун’ (СПЗБ, Янк. І, НСл), ‘тугадум’ (НЛ); *статуй* ‘статуя’, ‘манекен’, ‘фігурка, вылепленая з чагон.’ (Нас., СПЗБ, МММГ-74), ‘дурань, балван’ (Нас., МАСМ); яго фізічнага стану: *рыдван* ‘адкрытая лёгкая каляска’ (Нас.), ‘моцны, чырванашчокі, мажны мужчына’ (ДСЗ); *рыдзель* ‘драўляная лапата, акантаваная металам’, ‘здоровы, дужы чалавек’ (СПЗБ); асаблівасцей паводзін: *крэндзель* ‘вітая здобная булка’

(ТСБМ), ‘ашуканец, злодзей’ (СПЗБ); *лямец* ‘падхамутнік’, ‘каўтун’, ‘гультай’ (МДСГ); *паўпрыца* ‘жалезны шворан’, ‘шпень’ (ДСЛ), ‘упарты чалавек’ (МАСМ); сацыяльнага становішча: *бізун* ‘раменная пуга’, ‘голы, бядняк’ (Нас.).

У складзе дыялектных запазычанняў, якія набылі мнагазначнасць у выніку метафарычнага пераносу, сустракаюцца нешматлікія выпадкі зааморфнай метафары, у выніку якой адбываецца перанос назвы пэўнай жывёлы на чалавека на аснове асацыяцыі паводак жывёлы і паводзін або характару чалавека: *аснід(a)* ‘змяя’, ‘злы чалавек’ (Нас); *вогер* ‘жарабец’, ‘зух, хват, хлюст (пра чалавека)’ (Нас., ДС, Цых.), а таксама падабенства іх знешняга выгляду: *налпа, налуна* ‘малпа’, ‘абразл. пра чалавека’ (ДСЗ, ТС); *шурпа* ‘парода кур, гусей з натапыраным пер’ем’, ‘нехайны чалавек’ (СПЗБ, ТС), ‘кучаравы хлопчык або дзяўчынка’ (Нас.).

Метанімізацыя як адзін са спосабаў семантычнай дэрывацыі дыялектных запазычанняў сустракаецца радзей ў параўнанні з метафарызацыяй. Яна адбываецца на аснове сумежнасці ў выніку пэўных прасторавых, часавых, сітуацыйных, лагічных, прычынна-выніковых сувязей паміж прадметамі, асобамі, з’явамі, дзеяннямі, працэсамі і падзеямі. Пры ўмове рэгулярнасці метанімічнай сувязі ствараецца семантычная мадэль полісеманта, у якой сумяшчаюцца розныя лексіка-катэгарыяльныя семы – канкрэтнасці і абстрактнасці, аб’ектнасці і атрыбутыўнасці, прадметнасці і працэсуальнасці і г.д.

Самым прадуктыўным тыпам метанімізацыі запазычанняў з’яўляецца перанос на аснове прасторавай сумежнасці: перанос назвы пэўнага месца, пабудовы або памяшкання на прадмет, які там захоўваецца, выкарыстоўваецца або вырабляецца і наадварот: *рум, ром* ‘месца на беразе ракі, адкуль сплаўляюць лес’, ‘бярвенні, дровы, складзеныя ў штабель’ (СПЗБ, ЖС); *скуйна* ‘ігліца’, ‘галінка хвоі’, ‘месца, пакрытае ігліцай’ (СПЗБ); перанос назвы месца на дзеянне, якое там адбываецца *ірдань* ‘месца, дзе ў дзень богаяўлення свячаюць ваду’ (Нас.), ‘рэлігійны абрад асвячэння вады’ (Бяльк.); перанос назвы пэўнага рэчыва на выраб: *гума* ‘рызіна’, ‘гумаваы абутак’ (СПЗБ), ‘гумаваы палка’ (СГЦР); прадукта на страву: *груца* ‘ячменныя крупы’, каша або суп з гэтых круп’ (СГЦР); назвы меры на посуд такога ж аб’ёму: *кварта* ‘мера вадкіх і сыпкіх рэчываў’, ‘конаўка, кубак’ (Сцяшк.), ‘бутэлька 0,75 л.’ (МАСМ); *тур(a)* ‘мера вагі, роўная 3 пудам’, ‘пасудзіна, якая змяшчае такую вагу’ (СПЗБ); памяшкання на аб’ём таго, што там знаходзіцца: *ёўня* ‘частка гумна, дзе сушаць лён, каноплі, збожжа, асець’ (Бяльк, СПЗБ), ‘колькасць таго, што можа змясціцца ў ёўні’ (СГЦР).

Разнастайнымі з’яўляюцца таксама тыпы метанімічнага пераносу запазычанняў, якія адбываюцца на аснове сітуацыйнай і лагічнай сумежнасці. Яны адлюстроўваюць сувязі паміж асобамі і/або прадметамі, з аднаго боку, і падзеямі, у якіх яны ўдзельнічаюць, дзеяннямі, якія з імі адбываюцца, аб’ектамі або з’явамі, да якіх яны маюць дачыненне, уласцівасцямі, якія для іх характэрны, а таксама падзеямі і з’явамі, звязанымі прычынна-выніковымі

адносінамі. Тут можна адзначыць наступныя тыпы пераносу: перанос назвы асобы на дзеянне, якое яна ўтварае: *гайдук* ‘служба ў багатага пана, высокі, ў прыгожым убранні’ (Нас., Шат.), ‘танец, падобны на казачок’ (НС); на аб’ект яго працы: *балагол* ‘возчык, фурман’ (Сцяшк.), ‘дыліжанс, фура, будка’ (Касп.); перанос назвы дзеяння на асобу: *ціятра* ‘відовішча, смешная сцэна’, ‘скамарох, жартаўнік’, ‘весьялун’ (Яўс.); прадмета (адзенне, абутку) на чалавека або часткі яго цела: *каўмер, каўнер* ‘каўнер’, ‘шыя’ (СГЦР); *лахман(ы)* ‘старая адзежына, рызман’, ‘адзежына’, ‘беднякі’ (СПЗБ).

Метанімічны перанос значэння асобых запазычанняў адбыўся на аснове часовай сумежнасці прадметаў і паняццяў: *каляды(а)* ‘зімовае абрадавае свята’ (Сцяшк.), ‘абрад хаджэння па хатах у калядны вечар з віншаваннем’ (Нас.), ‘абрадавая песня’, ‘прадукты, якія дарылі ў час каляд’ (СПЗБ), ‘кабан, выкармлены к калядам’ (Сцяшк., СГЦР), ‘хвост вяпрука, які вараць на куццю і ядуць ў багатыя каляды’ (НЛСц). Метанімічны перанос, як відаць з прыкладаў, мае намінацыйную функцыю, ён пазбаўлены эмацыянальна-экспрэсіўных і ацэначных адценняў і прыводзіць да ўтварэння новых значэнняў слова.

Пашырэнне або генералізацыя семантыкі – малапрадуктыўны спосаб – адбываецца дзякуючы пашырэнню сферы прадметна-паняццёвай суаднесенасці слова, у выніку чаго яго семантыка становіцца больш агульнай, страчваючы розныя відавочныя адценні, канкрэтныя прыметы. Пры гэтым асобныя словы не змяняюць сваёй тэматычнай прыналежнасці: *мнішка* ‘рымска-каталіцкая манахія’ (Нас.), ‘нерашучая асоба’ (ЖС); *бібля* ‘біблія’, ‘тоўстая кніга’ (СГЦР); *баланда* ‘калатуша з мукі’ (ТС), ‘малакаларыйная, рэдкая страва’ (ЛП), ‘нясмачная страва’ (Яўс).

У іншых выпадках пашырэнне значэння запазычання прыводзіла да абстрагавання яго семантыкі: *ваг(а)* ‘вага’, ‘вагі’, ‘гіра’, ‘рычаг’, ‘аўтарытэт’ (Касп.); *гак(а)* ‘крук для гною’, ‘матыка’ (ДСБ), ‘лішак меры’ (ТС); шэлег ‘старажытная дробная манета’, ‘дробязь, нязначнасць’ (Нас.).

Параўнальна рэдка пры полісемантызацыі запазычанняў адбываецца адваротны семантычны працэс – звужэнне, спецыялізацыя значэння за кошт канкрэтызацыі, дэталізацыі называемага паняцця: *глянц* ‘глянец’, ‘правы, добры бок матэры’ (Нас., СГЦР); *лёс* ‘доля’, ‘збег акалічнасцей, абставін’ (Касп., Бяльк., СПЗБ), ‘жэрабя’ (СПЗБ); *лёзны* ‘свабодны, нічым не заняты’ (НСл), *лёзная* (карта) ‘неказырная’ (Янк.1).

Многія запазычання з полісемантычнай структурай у гаворках уяўляюць камбінаваныя тыпы семантычнай дэрывацыі, дзе метафарычны перанос спалучаецца з метанімічным, а таксама з пашырэннем або звужэннем значэння: *жлукта(о)* ‘пасудзіна для запарвання бялізны’ ‘замочаная бялізна’, ‘луг з попелу’, ‘мыццё бялізны такім спосабам’ (БДС, СПЗБ), ‘ненасытны чалавек’ (МАСМ); *кульша* ‘бядро, тазасцегнавы сустаў’, ‘бядровая частка тушы, кумпяк’, ‘вуглавы застаронак у гумне’, ‘месца пад звісаючай часткай страхі

гумна', 'канцавая частка воза, спосаб укладкі воза' (СПЗБ), 'ручка на касці', 'папярочная планачка на дзяржанні ў лапаце' (БДС).

Полісемантызацыя дыялектных запазычанняў, якая адбываецца на вышэйшай ступені іх адаптацыі, закранае не ўсю, а толькі частку іншамоўнай лексікі. Як сведчаць статыстычныя даныя, толькі трэць запазычанняў (29,4 %) у працэсе засваення рэалізавала свой семантычны патэнцыял, набыла вытворныя значэнні. Найбольшай актыўнасцю (79,5 %) у працэсе полісемантызацыі вызначаюцца канкрэтна-прадметныя намінацыі.

Ступень фармальнай і семантычнай адаптацыі дыялектных запазычанняў вызначаецца рознымі фактарамі – храналагічным (даўнасцю запазычвання), арэальным (тэрыторыяй распаўсюджвання), семіятычным (важнасцю і актуальнасцю называемых паняццяў у жыцці грамадства), частотнай характарыстыкай (прыналежнасцю да актыўнага або пасіўнага дыялектнага лексічнага фонду) і інш. Найбольш засвоенымі ў знешнім і ўнутраным плане з'яўляюцца даўнія запазычання, пашыраныя на значнай тэрыторыі, якія часта выкарыстоўваюцца ў паўсядзённых зносінах. На адаптацыю запазычанняў у значнай ступені ўдзейнічае іх "унутраная геаграфія": чым бліжэй знаходзіцца іншамоўнае слова да крыніцы запазычвання, тым дакладней яно захоўвае форму і значэнне этымона. Так, максімальна набліжанымі да сваіх этымонаў з'яўляюцца запазычання, якія функцыянуюць на сумежнай тэрыторыі, што непасрэдна прымыкае да крыніцы запазычвання. Гэта пераважна лакальныя запазычання з польскай і балтыйскіх моў, якія ўжываюцца ў гаворках паўночна-заходняй Беларусі, на паграніччы з Латвіяй, Літвой, Польшчай, а таксама ў акружэнні астраўных гаворак. Для запазычанняў, якія ўжываюцца на перыферыі міжмоўнага ўзаемадзеяння, аддаленай ад этнакантактнай пагранічнай тэрыторыі, характэрна большая ступень адаптацыі. Чым далей знаходзіцца запазычанне ад мовы-крыніцы або пасрэдніцы, тым большая ступень уплыву на яго з боку фанетыка-марфалагічнай і лексіка-семантычнай сістэмы мовы-рэцэптара. Па меры аддалення запазычанняў ад кантактнай зоны працэс іх асіміляцыі, "абеларушвання" ўзмацняецца.

Як паказаў лінгвагеаграфічны аналіз, большасць запазычанняў канцэнтравана на паўночным захадзе Беларусі. Па ступені іх канцэнтрацыі выдзяляюцца моцная, сярэдняя і слабая зоны функцыянавання. У залежнасці ад ступені распаўсюджвання лексікі іншамоўнага паходжання ў дыялектнай мове вызначаюцца агульнанародныя запазычання, якія ахопліваюць усе дыялектныя зоны (*бэлька, кубел, бонда, барыла, рыдзель*), міждыялектныя, вядомыя не ўсім, а толькі пэўнай групе беларускіх гаворак, часцей за ўсё суседніх, сумесных тэрыторый (*букса, вінкель, легар, гавэнда, венцер, граты*) і лакальнадыялектныя, рэгіянальныя, якія маюць абмежаваную тэрыторыю выкарыстання і ўжываюцца ў бліжняй этнаканкрэтнай паласе (*асёклі, барышкулі, акрэнт, валане, ваха, крэс, афіцына, кірэя*).

Спіс скарачэнняў

- Бяльк. – Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970. – 510 с.
- ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Мінск, 1989. – 294 с.
- ЖС – Жывое слова / рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін. – Мінск, 1978. – 288 с.
- ЗНС – 3 народнага слоўніка / рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск, 1975. – 352 с.
- Касп. – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. – Віцебск, 1927. – 370 с.
- ЛП – Лексіка Полесья: Матер. для полесского диалектного словаря. – Москва, 1968. – 476 с.
- МАСМ – Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / уклад. М.В. Абабурка, Л.І. Аляксеенка, М.П. Бузук [і інш.]; рэд. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін. – Мінск, 1981. – 128 с.
- МДСГ – Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларускае мовазнаўства). – Вып. 3 – 10. – Мінск, 1976 – 1982.
- МММГ-74 – Матэрыялы для слоўніка Мінска-маладзечанскіх гаворак / пад рэд. М.А. Жыдовіч. – Мінск, 1974. – 191 с.
- НС – Народнае слова / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск, 1976. – 360 с.
- НЛ – Народная лексіка / рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск, 1977. – 288 с.
- НСл – Народная словатворчасць / рэд. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін. – Мінск, 1979. – 336 с.
- Нас. – Носовіч І.І. Словарь белорусского наречия. – СПб, 1870. – 792 с.
- СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. – Мінск, 1979 – 1986.
- СГЦР – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. – Мінск, 1990. – Т. I. – 287 с.
- ДСЗ – Сцяцко П. Дыялектны слоўнік (3 гаворак Зэльвеншчыны). – Мінск, 1970. – 183 с.
- НЛСц. – Сцяцко П.У. Народная лексіка. – Мінск, 1970. – 174 с.
- НЛС – Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. – Мінск, 1972. – 288 с.
- Сцяшк. – Сцяшковіч Т.Ф. Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1972. – 620 с.
- ТС – Тураўскі слоўнік: У 5-ці т. / склад. А.Крывіцкі, Г.Цыхун, І.Яшкін. – Мінск, 1982 – 1987.
- Цых. – Цыхун Г.А. Скарбы народнай мовы (3 лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёна). – Гродна, 1993. – 244 с.
- БДС – Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова / рэд. Г.У. Арашонкава. – Мінск, 1975. – 208 с.
- Шат. – Шатэрнік Н. Краёвы слоўнік Чэrvеньшчыны. – Мінск, 1929.
- ДС – Юрчанка Г.В. Дыялектны слоўнік (3 гаворак Мсціслаўшчыны). – Мінск, 1966. – 227 с.
- ДСЛ – Янкова Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск, 1982. – 431 с.
- Янк. I – Янкоўскі Ф. Дыялектны слоўнік. – Мінск, 1959. – 230 с.
- Яўс. – Яўсееў Р. Маці казалі так... . – Мінск, 1978. – 111 с.

Літаратура

1. *Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л.* Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века: Языковые контакты и заимствования. – Ленинград, 1972. – 431 с.
2. *Yespersen O.* Die Sprache ihre Natur, Entwicklung und Entstehung. – Heidelberg, 1925. – 192 p.
3. *Крысин Л.П.* Иноязычные слова в современном русском языке. – Москва, 1968. – 208 с.
4. *Сорокин Ю.С.* Развитие словарного состава русского литературного языка. 30 – 90-е годы XIX в. – Москва-Ленинград, 1965. – 565 с.